

ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНИЙ ЧИННИК ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ОРНАМЕНТАЦІЇ НАРОДНОЇ КЕРАМІКИ (НА ПРИКЛАДІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Унаслідок понад двохтисячолітнього студіювання (Гіппократ, Горацій, Дюбо, Монтеск'є, Гердер, Конт, Гумільов та ін.), вплив оточуючого природного середовища на розвиток людини й культури досліджено досить добре [4; 65-67, 2; 72]. Науковцями доведено, що на еволюцію живих організмів впливають ландшафт, селекціонізм і кліматичні коливання загальнопланетарного масштабу [3; 266].

Люди, як природні істоти, у народженні й культурному розвитку, вторинні порівняно з природою. Відповідно, природно-кліматичний фактор обумовлював особливості їхнього характеру й тілобудови, був пріоритетним у сфері життєзабезпечення. Оточуюче середовище, особливо в до індустріальну епоху, коли люди жили натуральним господарством і були пов'язані з біоценозами регіонів, що населяли, формувало напрями господарської діяльності, тим самим впливаючи на соціальні й економічні процеси. Наявність своєрідних кліматичних умов, корисних копалин, річок і лісів, родючість ґрунтів, значною мірою визначали зміст і характер життєдіяльності, достаток і побут, світовідчуття і світорозуміння, вподобання і смаки людських колективів. Людство чутливе до певних ритмів, коливань, кольорів, звуків, а конкретні його представники здатні від народження реагувати на сприятливі чи несприятливі впливи і дії ззовні. Ці реакції мали відображатися у специфіці мистецтва. Зокрема, декоративно-прикладного.

Дослідники цього виду мистецтва досить часто констатують факт наявності впливу на його розвиток природно-кліматичного фактору. Шукають його прояви в пануючих у мешканців тієї чи іншої території естетичних уявленнях, особливостях використовуваних елементів та мотивів орнаментів [8]. Але для населення України досі жодного аналітичного дослідження шляхів і наслідків цього впливу зроблено не було. Хоча він є суттєвим для вивчення трансформацій декору як важливої складової української культури.

Дана стаття призначена частково заповнити цю лакуну. Її мета – характеристика ролі природно-кліматичного середовища в трансформаціях орнаменталізації традиційної кераміки Лівобережної України кінця VII тис. до н.е. – II тисячоліття.

Обмеження території дослідження Лівобережною Україною обумовлене особливостями її історичного та культурного розвитку, що виразилися в археологічних та історичних матеріалах.

Як виявилось після аналізу особливостей процесу змін орнаменталізації традиційної кераміки регіону, природно-кліматичний чинник на нього впливав у двох аспектах: ландшафтному і через кліматичні коливання. Охарактеризую кожний з них окремо.

Перший аспект реконструюється в результаті порівняльного аналізу особливостей оздоблення кераміки синхронного населення різних природно-ландшафтних зон.

Загалом, вся досліджувана територія входить до помірного кліматичного поясу, що простягається широкою смугою над помірними широтами Північної Америки та Євразії. Клімат у ньому відзначається постійними змінами посушливого літа й суворої зими, достатку і нестачі, що, в свою чергу, загартовує характер місцевих мешканців, привчає їх до бережливості й примушує до удосконалення можливостей збільшити дари природи [12; 44].

З часу появи кераміки (доба неоліту) в Дніпровському Лівобережжі виокремлюються три природні зони: степова, лісостепова і лісова [5; 17], розташовані горизонтальними (з заходу на схід) смугами різної ширини. Подібним до степового є ландшафт земель, що тягнуться понад Дніпром з півдня на північ, аж до Переяслава. Межі між зонами були нестабільними. Вони періодично зміщувалися на північ (в посушливі часи) та південь (у вологі).

За збереженими артефактами можна зробити висновок, що вже з найдавнішого періоду розвитку гончарства, населення Дніпровського Лівобережжя було різнокультурним. Виокремлюються три географічно обумовлені групи культур доби неоліту: степово-лісостепові (дніпро-донецька культурно-історична спільнота), лісо-лісостепові (спільність ямково-гребінцевої кераміки) та придніпровські (сурська культура та пам'ятки струмельсько-гастятинського типу). Не всі з названих культур існували одночасно. Впродовж усього неоліту побутувала лише дніпро-донецька культурно-історична спільнота. В ранньому неоліті вона співіснувала з сурською культурою та пам'ятками струмельсько-гастятинського типу. В середньому-пізньому – з культурно-історичною спільнотою ямково-гребінцевої кераміки [13; 39].

Сучасні дослідження знахідок методами природничих наук дозволили зробити висновок про те, що саме в носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільноти (південної частини її розповсюдження) з'явилася найдавніша кераміка (вона вже була орнаментованою) – в останній третині VII тис. до н.е. [7; 93]. Для археологів орнаменталізація глиняного посуду є важливим культурно визначальним фактором. Її особливості стали основою для виокремлення багатьох культур. Важливо наголосити, що вже в неоліті сформувалися переважаючі вподобання мешканців Лівобережної України щодо застосовуваних для оздоблення глиняного посуду орнаментальних елементів і композицій. Вони були здебільшого геометричними, лінійними. Ці уподобання, незважаючи на кардинальні зміни культури регіону впродовж майже 8-тисячолітнього періоду концептуально не змінювалися аж до нового часу. Але орнаменталізація виробів кожної археологічної культури вирізнялася кількістю використовуваних орнаментальних інструментів та елементів, складністю композицій, ступенем орнаментованості посуду.

З'ясовано, що традиції орнаменталізації кераміки у носіїв синхронних археологічних культур різних природно-кліматичних зон відрізнялися. Найменшу кількість орнаментальних елементів і найпростіші композиції використовували мешканці північної частини регіону (пам'ятки струмельсько-гастятинського типу, ямково-гребінцевої кераміки). Очевидно, ці особливості певним чином пов'язані зі способом ведення господарства. Прийнято вважати, що населення південних територій знало землеробство і скотарство. Північних – ні. Навіть коли в степу і південній частині лісостепу тривав енеоліт із розділенням культур на землеробські та скотарські, лісові мешканці (носії традицій культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки) ще перебували на неолітичній стадії розвитку. Тобто, займалися, здебільшого, мисливством і збиральництвом [13; 40]. Та й керамічний неоліт настав на більшості північних територій значно пізніше, ніж на південних. Щоправда, прогресивнішим було населення придніпровських земель. Зокрема, вже наприкінці VII – в VI тис. до н.е. на півночі Київщини та заході Чернігівщини існували пам'ятки струмельсько-гастятинського типу (на думку більшості дослідників вони є проявом прибалтійських культурних впливів), носії яких користувалися своєрідно оздобленою керамікою [1; 172-174].

З енеолітичних часів і до VII ст. тип господарювання мешканців степової території був виразним скотарсько-землеробським і кочовим скотарським. Оскільки саме такий спосіб добування їжі уможлилював виживання в умовах степу. Необхідність постійного пересування за худобою робила населення цієї зони мобільним. До того ж, як аргументовано вважав Л. Гумільов, український степ був частиною величезного степового регіону Євразії (від Хінгану до Карпат), обмеженого з півночі суцільною смугою лісів, а з півдня – пустелями й горами [2; 56]. Подібність кліматичних умов і ландшафту українського степу з азіатськими степовими територіями уможлилювали масштабні рухи населення по ньому. Наприклад, в історичні часи, з південного сходу в дніпровські степи переселялися кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, хозари, печеніги, половці, татари. Всі вони створювали або входили до складу потужних культурно-історичних спільнот (наприклад кіммерійської, скіфської, сарматської, гунської, монголо-татарської), тісно пов'язаних зі східними та південно-східними від Лівобережної України землями. Але кліматичні коливання в степу були відчутнішими, ніж у північній частині лісостепу та лісі. Відповідно (як свідчать історичні дані), в посушливі роки природний чинник був одним з основних у тому, що спільноти, утворені в сприятливих для ведення кочового скотарства часи, занепадали.

До степової зони культурно близьким є Придніпровський степовий коридор, який до Нового часу активно використовувався для пересувань степового населення.

Безсумнівно, відкритість території для міграцій іншопольових народів позначалася на розвитку місцевої культури. Мандрівні народи, на думку дослідника первісної культури Г. Шурца, «є носіями культури і свіжих сил». Їх можна «порівняти з потоками, що діють іноді руйнівню, але все ж приносять користь країні, оскільки там, де вони взагалі відсутні, царять запустіння і занепад» [12; 60]. Зважаючи на вищенаведені міркування, стає очевидним пояснення того факту, що гончарство на території Лівобережної України розпочалося на півдні й південному сході. Населення цих земель до кінця доби бронзи було більш прогресивним у плані розвитку і сприйняття новацій. Зокрема, в оздобленні кераміки. Але вже з доби енеоліту (ямна культура, середньостоговська культурно-історична спільнота) помітно, що деякі степові – південно-лісостепові народи почали слабко орнаментувати глиняні вироби. Їхній посуд був декорований здебільшого у верхніх частинах. Використовувалися нескладні орнаментальні елементи й композиції. З початку доби заліза (друга половина VIII ст. до н.е.) і до XVII століття, за окремими винятками, степові мешканці майже не орнаментували кераміку. Та й асортимент виробів, порівняно з лісостеповим, був досить обмеженим. До речі, й у багатьох інших рухливих народів світу гончарство було не розвинутим [9; 65], що, в свою чергу, пов'язано з недовговічністю (легко розбивається) та важкістю (порівняно, наприклад, зі шкіряним чи дерев'яним) глиняного посуду.

Проміжне в природному й культурному плані місце займала лісостепова зона. Її населяли землеробсько-скотарські народи, які утворювали особливі археологічні культури. Досить часто – після переселення з інших земель, здебільшого розташованих західніше. Населення лісостепу завжди перебувало в органічному зв'язку з мешканцями степу. Залежно від природних і політичних обставин, цей зв'язок посилювався чи послаблювався, що позначалося на розвитку орнаментики. Зокрема, не випадково, з появою в степах України скіфів (VII ст. до н.е.) орнаменталізація і асортимент посуду лісостепового населення почали збідняватися. А в часи розквіту Скіфської держави (кін. VI-IV ст. до н.е.) – стали найпростішими. Подібні процеси відбувалися й пізніше. Наприклад, після руйнування під натиском гунів готської держави з багатою гончарною культурою, кілька століть кераміка на території Лісостепу майже не орнаментувалася. Збіднила й орнаменталізація кераміки доби Русі після монголо-татарських руйнувань [13; 108-109; 118].

Кардинально іншою ситуація була в лісовій зоні. Археологічні культури, які там існували, розвивалися повільно, здебільшого еволюційним шляхом. Новації потрапляли в тамтешнє середовище пізніше, ніж на південніші землі. Тому, хоча за нинішнього стану розвитку історичної науки досить складно проводити етногенетичні дослідження, можна зробити припущення про спадковість розвитку гончарних традицій впродовж тривалішого періоду, ніж на інших територіях. В усякому разі, навіть нині гончарі єдиного діючого гончарного осередку Чернігівщини – Олешні – виготовляють архаїчні за формою і декором горщики для печі.

Другий аспект впливу визначається шляхом порівняння особливостей оздоблення кераміки населення одних природно-ландшафтних зон у різні хронологічні періоди і зіставлення отриманих даних з відомостями про зміни клімату в регіоні, отримані представниками природничих наук.

Загальновідомо, що розвиток образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва на території України був тісно пов'язаний зі змінами клімату. Спричиняючи кризи в усталеному житті людського суспільства, кліматичні коливання зазвичай суттєво відображалися на розвитку культури. Зокрема, декоративно-прикладне мистецтво виникло в після кардинального похолодання доби пізнього палеоліту. В той час давні люди почали активно наносити орнаменти на стіни печер, прикраси, ритуальні предмети. З добою неоліту, коли на території України склалися сприятливі природно-кліматичні умови, близькі до сучасних, почав утворюватися гумусний покрив землі (сучасні чорноземи) й сталася «неолітична революція» [5; 17], місцеві мешканці реалізували потребу в місткостях для приготуванні їжі на вогні через виготовлення глиняного посуду, більшість якого була орнаментована. Очевидно, одним із факторів, що сприяв появі декору на кераміці був той, що в культурах із низьким рівнем продуктивності праці людина активно зверталася до містичних сил зі сподіваннями на допомогу. Створювалася світоглядна система, утилітарно пов'язана з виробничим процесом [10; 7–8].

Зв'язок розвитку гончарної орнаментики на території Лівобережної України з кліматичними коливаннями прослідковується і в наступні часи. Так, після похолодання й висушення клімату між 2200-1700 роками до н.е. [6; 143; 146] на кухонній кераміці поширилася багатопружкова орнаментация, з'явилися виразні піктограми [13; 188–190]. Рання та середня фази доби пізньої бронзи (1700-1400 рр. до н.е.) співпали з встановленням на території Центральної та Східної Європи сприятливого клімату – вологої і теплої погоди. Відповідно, у проміжку між 1700-1200 рр. до н.е. спостерігається значна щільність заселення всіх регіонів Лівобережної України. Демографічний вибух, пік якого припав на XIV-XIII ст. до н.е., призвів до збіднення природних ресурсів. До того ж, клімат почав змінюватися на прохолодний і сухий [5; 41–42]. Саме на початку доби пізньої бронзи орнаментация кераміки була багатою, до її середини, коли відбувався пік демографічного вибуху – спростилася, а на кінцевому етапі – занепадала. Описаний вище сценарій повторився на початку доби заліза (з останньої третини VIII ст. до н.е.), після пізньюсуббореального покращення клімату [6; 143] та у добу раннього середньовіччя (IX-XIII ст.), коли на нашій території був найбільш оптимальний кліматичний проміжок субатлантичного періоду [6; 175].

З часом зв'язок між природно-географічним середовищем і господарством послаблювався і нині вичерпується, «замикаючи стихійний (раціонально неконтрольований) логіко-історичний цикл еволюції стосунків між природою і суспільством» [11; 483]. Оскільки з удосконаленням виробничих сил, вплив природно-географічного фактора на розвиток людства суттєво зменшився, воно навчалось ефективніше долати виклики природи [10; 7–8] без звернення до магії. Але природно-кліматичний чинник не єдиний з тих, що впливали на розвиток традиційної культури народів світу. Це виразно помітно на археологічних матеріалах. Так, жителі одних і тих же територій Лівобережної України в різні періоди досить часто кардинально по-іншому декорували кераміку. Наприклад, носії ямної і наступної катакомбної культурно-історичної спільноти, населення зрубної культурно-історичної спільноти раннього-середнього та пізнього періоду історії, мешканці Лівобережної України VIII-VI і V-III ст. до н.е., VIII-XIII ст. тощо. Географічне середовище у них було подібне. Клімат змінювався, але не настільки швидко, щоб кардинально змінювати уявлення та світогляд людей за короткий проміжок часу. Тобто, вплив природи та клімату був одним із головних, але опосередкованих міграційними й соціально-економічними процесами, факторів впливу на розвиток орнаментации кераміки. На території Лівобережної України він проявлявся в різному ступені декорування глиняних виробів чи використовуваних орнаментальних елементах в окремих природно-кліматичних зонах. А також в орнаментальних трансформаціях, що відбувалися після кліматичних змін.

Список використаної літератури

1. *Археология Украинской ССР* : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 567 с.
2. *Гумилев Л. Н.* Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации / Л. Н. Гумилев. – М. : Экопрос, 1993. – 576 с.
3. *Гумилев Л. Н.* Этносфера : История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М. : Экопрос, 1993. – 544 с.
4. *Евлахов А. М.* Введение в философию художественного творчества. Опыт историко-литературной методологии. Т. III. Методы научные нерациональные / А. М. Евлахов. – Ростов н/Д. : Типография Н. А. Пастуха, 1917.
5. *Етнічна історія давньої України* . – К. : Ін-т археології НАН України, 2000. – 276 с.
6. *Кременецкий К. В.* Палеоэкология древнейших скотоводов и земледельцев Русской равнины / К. В. Кременецкий. – М. : Ин-т географии АН СССР, 1991. – 193 с.
7. *Манько В. В.* Неоліт південно-східної України / В. В. Манько. – К. : Шлях, 2006. – 280 с.
8. *Некрасова М. А.* Народное искусство как часть культуры : теория и практика / М. А. Некрасова. – М. : Изобразительное искусство, 1983. – 343 с.
9. *Никольский В.* Очерк первобытной культуры / В. Никольский. – М. ; Петроград : изд. Л. Д. Френкель, 1924. – 250 с.
10. *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України : агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 224 с.
11. *Шейко В. М.* Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина XIX – початок XXI століття) / В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий. – К. : Генеза, 2005. – 592 с.
12. *Шурц Г.* История первобытной культуры. Т. 1. Основы культуры. Общество. Хозяйство / Г. Шурц. – М. : КРАСАНД, 2010. – 424 с.
13. *Щербань А.* Декор глиняных виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя / А. Щербань. – Полтава : АСМІ, 2011. – 248 с.

Резюме

Охарактеризовано вплив природного середовища на специфіку розвитку орнаменталістики кераміки Лівобережної України. Показано особливості історії декорування глиняних виробів степової, лісостепової і лісової природно-кліматичних зон.

Ключові слова: кераміка, орнамент, Лівобережна Україна.

Summary

Shcherban A. Nature climatic influences on the development of ornament folk ceramics (on the basis of the left-bank Ukraine)

In this work an author characterizes the environmental influence on the specific development of ceramic ornamentation Left Bank Ukraine. The history of features of decorating the clay wares steppe, forest-steppe and forest natural and climatic zones are shown by the author.

Key words: ceramics, pattern, the Dnieper Left Bank Ukraine.

Аннотация

Щербань А.Л. Природно-климатический аспект влияния на развитие орнаментации народной керамики (на примере Левобережной Украины)

Характеризуется влияние природной среды на специфику развития орнаментации керамики Левобережной Украины. Показаны особенности истории декорирования глиняных изделий степной, лесостепной и лесной природно-климатических зон.

Ключевые слова: керамика, орнамент, Левобережная Украина.

Надійшла до редакції 18.10.2014 р.

УДК 338.483.12

Т.В. Яцечко-Блаженко

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЗАМОК – ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ТА ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

Кременець – одне з найдавніших міст України. Його початки губляться у глибині віків, сягаючи часів Давньої Русі-України. Проте питання про першу згадку, не кажучи вже про заснування міста, й досі залишається полемічним.

Літописні згадки XIII ст. є першими згадками про місто. Однак археологічні розкопки як у самому місті, так і його околицях дозволяють віднести дату закладення тут жител та укріпленого міста на значно раніший час. Цікаво, з якої території розпочалась забудова міста в давні часи? Існує версія, що перший город у Кременці виник на стрімкій високій Замковій горі ще до нападів монголо-татар у XIII ст. [8; 560].

Сам замок міг бути першим укріпленим поселенням, а згодом із збільшенням кількості населення життя міста перекинулось на сусідні гори – Черчу, Дівичі та сучасну територію міста. На своєму першому етапі він, напевно, не був ще кам'яним, а був побудований з дерева та землі [1; 14].

Гора Замкова обрана за перше поселення через свою неприступність та значний огляд місцевості, що дозволяло населенню контролювати наступи ймовірних ворогів. Беззаперечним є і те, що Замкову гору обирали для поселення люди і в давніші епохи, про що свідчать археологічні знахідки, починаючи з доби неоліту [9; 71]. Крім того, місто могло бути розташоване і на кількох горах одночасно.

Свідченням того, що на Замковій горі тривалий час вирувало повноцінне життя, є згадки існування давньої церкви на горі, побудованої в давні часи руські [11; 291]. Це була церква Святого Миколая, побудована ще за часів володіння містом Мокосіїв, пізніше вона згадана буде в люстрації замка 1552 р. [12; 778]. Крім того, маємо пізніші відомості про існування тут колодязя. Тобто, як бачимо, усе необхідне для проживання було у першого населення Кременця суто на Замковій горі. З якого матеріалу був побудований перший город на горі? Якщо згадати, той факт, що пізніше замок спалили [9; 71], то ймовірно з дерева, до того ж на горі його завжди вистачало. І тому в разі пошкодження оборонних споруд можна швидко відновити за рахунок того, що ліс був поряд. Гірше б сталося, коли виникала пожежа, тоді б все було знищено. Подібна ситуація могла б призвести до того, що людям прийшлося би шукати інше місце. Ймовірно спалення першого замку й могло стати поштовхом для кременчан будувати місто в долині під Замковою горою. Хоча воно могло вже й тоді існувати на тій території.

Цілком певним є те, що не лише замок, а й саме місто постало в давні часи. Адже якщо глянути на схему міста, то видно, що вона нагадує собою форму хреста. Ймовірно, якщо місто будувалось після прийняття християнства, то такий план міста міг би бути своєрідним захистом для віруючого населення від нападів чужинців. Чотири передмістя Кременця ділять місто на чотири сторони світу. На кожному з передмість повинна була бути брама, тобто на момент небезпеки брами закривались і город залишався повністю зачиненим для нехотаних гостей. Крім того міст, як і замок, було оточене валами і ровами [9; 55].